

Чејран ЭБДУРРЭНИМОВА

филологија елмлэри доктору,
профессор

ГЭЗЕТ САТИРАСЫНЫН ЭСАСЛАРЫ

Дэрслик

Азэрбајчан ССР
Халг Тəһсилэ Назирлији гэрəфиндэн
тəвсигэ едилмишдир

Бакы
Университети Нəшријаты
1991

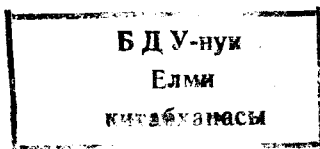
ББК 76. 12 Я 73

Ә 17

Ихтисас редактору: филолокија елмлери доктору, проф. **Ф. МЕЪДИЈЕВ**

Рә'жиләр: Азербайжан ССР ЕА Низами адына Халглар Достлуғу орденли Әдәбијат Институтунун әдәбијат нәзәријәси шө'бәси; филолокија елмлери намизәди **И. ВӘЛИЈЕВ**.

4 312
017

Әбдүррәһимова Ч.

Ә 17 Гәзет сатирасынын әсаслары: Дәрслик. — Бакы: Бакы Университети Нәшријаты, 1991. — 244 сәһ.

«Гәзет сатирасынын хусусијјәти» програмы әсасында јазылмыш дәрсликдә Азербайжан совет мәтбуатында сатиранын кечдији Јола нәзәр салыныр, сатирик публицистика илә бәди әдәбијатын сатирик жанрлары арасындакы фәргли чәһәтләр ајдынлашдырылыр, сатирик жанрларын сүжәт-композиција хусусијјәтләриндән, сатирик тәсвир усуллары вә образлы тәсвир васитәләриндән, сатирик услуби имканларындан бәһс олунур.

Журналистика факултәсинин тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмуш дәрсликдән редаксия ишчиләри дә фәјдалана биләрләр.

450200000—022

М—658—91

—22—91

ББК 76. 12 Я 73

ISBN—5—8025—0021—2

© Бакы Университети Нәшријаты, 1991

К И Р И Ш

Мәнфи һаллара гаршы мөгсәдјөнлү, даими, чидди мүбаризәнин мүһүм сијаси, игтисади, социал әһәмијјәти вардыр. Бу зәрурәт, илк нөвбәдә инкишафын диалектик характери илә бағлыдыр. Чүнки һәр бир чәмијјәтдә өмрүнү баша вурмагда олан көһнә илә јаранмагда, инкишаф етмәкдә олан јени арасында мүбаризә мөвчуддур. Әкликләрин вәһдәт вә мүбаризәси инкишаф просесинин дахили мәзмунуну, онун маһијјәтини тәшкил едир. Ичтимаи-сијаси һәјәтдә чидди јениләшмә вә дәјишмә просесинин баш вердији һазыркы заманда инсанларын шуурунда вә давраһышында кечмишин галыглары, ичтимаи һәјәтын мүхтәлиф саһәләриндә әмәли ишин нөгсанлары, вахты чатмыш проблемләрин һәллинин ләнкидилмәси илә бағлы олан бүтүн мәнфи һаллара гаршы мүбаризә јенә дә өн плана чәкилир; әмәк интизамы позунтуларынын, оғурлуг вә рүшвәтхорлуғун, алверчилик вә мүфтәхорлуғун, сәрхошлуг вә хулиганлығын, јалтағлыг вә јарынмағын көкүнү ардычыл сурәтдә вә тәкидлә кәсмәјә биринчи дәрәчәли әһәмијјәт верилир. Шүбһәсиз ки, бу мүбаризәдә јалһыз ганунун гүввәсиндән дејил, һабелә сөзүн гүдрәтиндән, хүсусән сатирик публисистиканын күчүндән, күлүшүн кәсәрли тәсириндән дә бачарыгла истифадә едилмәлидир.

Елми коммунизмин баниләри сијаси мүбаризәдә сатираја мүһүм әһәмијјәт верәрәк ону јүксәк гижмәтләндирмишләр. Мүхтәлиф халгларын әдәбијјәт вә мәтбуат тарихи көстәрир ки, ичтимаи-сијаси мүбаризәнин кәскинләшдији, бәшәријјәт өз кечмиши илә видалашдығы, јени һәјәтын астанасында дајандығы дөврләрдә сатиранын фәалијјәт мејданы кенишләнир, күлүшүн өлдүрүчү тәсири күчләнир. К. Маркс бу һәгигәти ифадә едәрәк јазмышдыр: көһнәләш һәјәт формасыны гәбрә апараркән тарих әсаслы һәрәкәт едир вә чохла мәрһәләләрдән кечир. Үмумдүнја тарихи формасынын сон мәрһәләси

онун комедијасыдыр. Артыг бир дэфэ Есхилин «Зэнчирләнмиш Прометеј»индэ фачиэ формасында өлүмчүл жараланмыш јунан аллаһлары бир дэфэ дэ Лукиананын «Сөһбәтләр»индэ комедија формасында өлмәли олдулар. Тарих нэ үчүн белә һәрәкәт едир? Онун үчүн ки, бәшәријјәт күләрәк өз кечмишиндән ајрылсын.¹ Кечмишин буховларындан азад олмаг, јени инкишаф мәрһәләсинә јүксәлмәк просесиндә күлүшүн ролу вә әһәмијјәти бу дәрәчәдә бөјүкдүр. Сатирикин һадисә-јә истеһзалы мүнәсибәти јенилијә, мүтәрәгги идеала зидд вә әнкәл оланлары тәрәгги јолундан галдырыб кәнара атмаға көмәк едир, чәмијјәтин социал хәстәликләрини үзә чыхарыб онлара күлүшлә зәрбә ендирир. Тәнгид вә тәрбијә васитәси кими сатиранын ичтимаи-сијаси әһәмијјәти илк нөвбәдә мәнз бунунла бағлыдыр.

Көһнәликлә мүбаризәдә күлүшүн ролуну рус ингилабчы-демократлары ајдын көрүр, сатираја кәсәрли силаһ кими бахырдылар. А. И. Кертсен күлүшү «өмрүнү битирмиш, анчаг аллаһ билир, нәјинсә үзәриндә һәлә дә дајанан, өз учуғлары илә... јени һәјатын инкишафына мане олан вә зәифләри горхудан һәр шејә гаршы күчлү мүбаризә силаһларындан» бири һесаб едирди. Н. А. Добролюбовун фикринчә сатира, халгын бәдбәхтлијинә вә үмуми нөгсанларын башланмасына, инкишафына сәбәб олан һәр чүр тәзаһүрләрә гаршы гүдрәтли мүбаризә силаһы олмалыдыр: «Нөгсанлара гаршы сатирик үсјан галдырыларкән һөкмән, һәмин нөгсанлары ислаһ етмәк мәгсәди күдүлүр. Лакин белә бир мәгсәдә чатмаг үчүн ишкүзарлыгга данышмаг вә ...мәсәләнин маһијјәтини сонәдәк ачыб көстәрмәк ләзимдыр, јохса сатирикин чәһдләри һеч бир фајда вермәз». Беләликлә дә, о, сатирикин вәзифәсини дәвләтин сијаси гајда-ғанунларындакы нөгсанларын ифшасы илә мәндулашдырмырды. Онун мулаһизәсинә көрә, сатира «лә-јагәтсиз вә шәрәфсиз адамын» һәр чүр јарамазлыгларына гаршы чевриләлидир. Инсанын әхлаг вә рәфтарында бу вә ја дикәр формада өзүнү көстәрән мәнәви зәифлик, сүстлүк, әталәт кими илк бахышда сијаси һәјатла бағлы олмајан, лакин нәтичә етибарилә ичтимаи чәһәтдән тамамилә горхулу гүсурлар сатира үчүн һәдәф олмалыдыр. Бу чәһәтдән М. Ф. Ахундов илә рус ингилабчы-демократларынын көрүшләри арасында мүјјән јахынлыг вар. М. Ф. Ахундовун инамына көрә, инсанларын тәбиғәтндәки «пис вә јарамаз әмәлләри тәнгид, истеһза вә мәсхәрәдән башга һеч бир васитә илә мәнв етмәк олмаз». Мәнәви сафлашмада күлүшүн, сатиранын ролуну јүксәк гижәтләндирәрәк јазырды: «...Халгы тәр-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., изд. 2-е, т. 1, с. 418.

бијеләндирмәк, һәммәзһәбләримизин әхлагыны сафлашдырыб ислаһ етмәк... үчүн тәнгиддән фәјдалы һеч бир васитә ола билмәз».¹

Ичтимаи-сијаси мүнәсибәтләрлә бағлы олдуғуна вә билә васитә онларын әсасында мејдана чыхдығына көрәдир ки, сатира инсан чәмијјәтиндәки һәр чүр јарамазлыға гаршы мүбаризәдә дағыдычы вә мәһведичи силаһа чеврилир. Бу силаһдан истифадә едән сәнәткарын мөвгеји һәмишә ајдын вә мүәјјәндир: о күтләләри ојатмаға, инсанларын шууруну јүксәлтмәјә чалышыр. Мәһз буна көрәдир ки, В. И. Ленин гәзетләрдән нөгсанлары чәсарәтлә мејдана чыхарыб онлары тәнгид вә күлүш һәдәфинә чевирмәји тәләб едир, мәтбуатда дәрч едилән сатирик јазылары бөјүк әһәмијјәт верирди. Бошбоғаз коммунистләр, бюрократлар, рүшвәтхорлар, ловға адамлар, ичласбазлар, тәнбәлләр вә б. В. И. Ленинин нәзәриндә горхулу дахили дүшмәнләр иди вә онлара гаршы амансыз мүбаризә апармағы мәтбуатын башлыча вәзифәләриндән бири һесаб едирди. О, «Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри» әсәриндә хүсуси гејд едирди ки, мәтбуат социализм гуручулуғу силаһы олмағ вәзифәсини ифа едәркән һәр бир әмәк коммунасынын тәсәррүфат һәјәтындакы нөгсанлары ашкара чыхармалы, һәрч-мәрчлик, тәнбәллик, нязамсызлығ, мөһтәкирлик ән'әнәләрини инадла горујуб сахлајан коммуналары тәнгид етмәлидир. Нөгсанлара гаршы ишкүзар, амансыз мүбаризә тәләб едән даһи рәһбәр бә'зән журналистләри мезәммәтләјирди: «Биз, гәзетләрдә буржуазиянын апардығы кими синфи мүбаризә апара билмирик. Буржуазиянын өз синфи дүшмәнләрини мәтбуатда нә гәдәр усталыгла көзүмчыхдыја салдығыны, онлары нечә лаға гојдуғуну, онлары нечә русвај етдијини... јадыныза салын».² В. И. Ленин «пис иш көрән конкрет адамлара гаршы әмәли, амансыз вә һәгигәтән ингилаби мүбаризә»³ апармағы гәзетләрдән тә'кидлә тәләб едирди. РК (б) П VIII гурултајынын «Партија-совет мәтбуаты һагғында» гәбул етдијигәтнамәдә бу мәсәләјә бир даһа хүсуси диггәт јетирилмиш, «мүхтәлиф вәзифәли шәхсләрин вә идарәләрин чинајәтләрини ифша етмәк», совет вә партија тәшкилатларынын «сәһвләрини вә нөгсанларыны көстәрмәк» мәтбуатын ән мүһүм вәзифәләриндән бири кими мүәјјәнләшдирилмишдир. Бүтүн бунлар совет мәт-

¹ Ахундов М. Ф. Түркчә «Тәмсилат»ы тәрчүмә едән Тегһран сакини Мирзә Мәһәммәд Чәфәрә. Ба х: Әсәрләри, III ч. Б., 1962, с. 246.

² Ленин В. И. ЭТК, ч. 37, с. 96.

³ Женә орада, с. 97.

буатында сатиранын сүр'әтлө инкишафына сәбәб олду. Ијирминчи илләрдә сатирик жанрлар гүввәтли мејл Азәрбајчан совет мәтбуатында да өзүнү көстәрирди. «Коммунист», «Бакински работчи», «Вышка», «Јени јол» вә с. кими үмүмсијаси гәзетләрин сәһифәләриндә сатирик материаллар, фелјетонлар, сатира кушәләри мүнтәзәм көрүнүрдү. 1921-чи илдә Чәлил Мәммәдгулузадә Тәбриздән Совет Азәрбајчанына гајытды, «Молла Нәсрәддин»ин Бақыда нәшринә һазырлыг ишләри көрүлдү вә журнал артыг 1922-чи ил нојабрын 2-дән Бақыда чыхмаға башлады.

Ијирминчи илләрдә сатиранын сүр'әтли инкишафы сатирик жанрларын, хүсусән фелјетонун нәзәри мәсәләләринин өјрәнилмәсинә тәкан верди. Фелјетонун нәзәри мәсәләләри илә әлагәдар «Краснаја печат», «Журналист», «Печат и революсија», «На литературном посту» вә с. журналларын сәһифәләриндә мәғаләләр, һәмчинин Мәтбуат евинин кечирдији диспутларын материаллары көрүнмәјә башлады, ажрыча китабчалар нәшр едилди. Фелјетонун жанр тәбиәти, фелјетонистин факт вә бәдии тәхәјјүлә мүнәсибәти, пролетар диктатурасы дөврүндә мәтбуатда сатиранын јери вә ролу кими мәсәләләр һәмин илләрдә мұзакирә вә арашдырмаларын әсас мөвзусуна чеврилмишди. Бу мәсәләләр әтрафында фикир ажрылығы, чидди мұбаһисәләр өзүнү көстәрирди: бәзиләри белә һесаб едирди ки, фелјетон спесифик әламәтләри илә сечилән, өзүнәмәхсус сүжет-композијасы, услуби чизкиләри олан бәдии жанрды; дикәрләри исә ону бәдии әдәбијјатын дејил, публисистиканын жанры кими мұәјјәнләшдирдиләр; бир груп тәнгидчи исә совет мәтбуатында фелјетона үмумијәтлә еһтијач олмадығыны әсасландырмаға чалышырды. Бу групун нұмајәндәси Н. Қрынетски «бүрократизмлә мұбаризә васитәси кими бизә фелјетон лазымдырмы? Она ингилабагәдәрки мәтбуатда апарылан мұбаризәнин характер вә әһәмијәтини верә биләрикми?» суалына чаваб олараг дејирди: «Әлбәттә јох. Ингилабагәдәрки мәтбуат буна мәчбур иди, чүнки чаризм бүрократизминин тәзаһүрләри илә мұбаризәдә күлүшдән башга дикәр васитәләрдә күчсүз иди». Совет мәтбуатында фелјетонун ролуну инкар едән Н. Қрынетски мұлаһизәсини белә әсасландырырды ки, мәтбуат ифшаедичи мәғалә дәрч етмәк имканына малиқдир вә һәмин материалдан сонра, һәддини ашан бүрократ һаггында лазыми тәдбир көрүләчәкдир.

Фелјетона гаршы чыханлар әслиндә, сатиранын маһијјәти вә функсијасыны дүзкүн баша дүшмүр, белә кұман едирдиләр ки, фелјетон пролетар диктатурасыны сарсыда биләр.

Һәм ин мөвгедә дуранларын рә'јини ифадә едән Грандов, Мәтбуат евинин «Совет фелјетону» мөвзусунда тәшкил етдији диспутда чыхыш едәркән бу чәһәтин үзәриндә хүсуси дајанмышды: «Колтсовун, Зоричин, Сосновскинин нөгсанлар һаггында «гышгыран» күндәлик фелјетонлары тәһлүкәлидир. Онлар дашы ован су дамалары кими охучунун бејинини дөјәчләрәк ону белә дүшүнмәјә сөвг едир: бу биабырчылыглар нә вахтса гуртарамагмы? Нөгсанларымызын тәнгиди пролетар диктатурасынын тәнгидинә чеврилирми?».

Ијирминчи илләрдә жанрын тәбиәти илә әлагәдар ирәли сүрүлән мүлаһизәләр, көрүндүјү кими, садәчә форма вә мөзмун һаггында сөһбәт дејилди, мәтбуатда үмумијјәтлә, сатиранын јери, ролу, кәсәри, маһијјәти әтрафинда кедән чох чидди мүбаһисәләр иди. Бир груп фелјетонист пролетар диктатурасы дөврүндә мәтбуатда сатиранын ролуну инкар едәнләрә гаршы чыхыш едәрәк кәстәрирдиләр ки, фелјетон мүтләг олмалыдыр. Бу, һәјатын тәләбидир; нә гәдәр ки, инсан чәмијјәти вар вә һәм ин чәмијјәтдә социал әһәмијјәтли мүбағизә кедир, кәсәрли жанр кими фелјетондан истифадә едилмәлидир.

Бүтүн бу мүбаһисәләрә А. В. Луначарски сон гојду. ССРИ Елмләр Академијасынын ичтимаи елмләр шөбәсинин дил вә әдәбијјат групы нәздиндә онун тәшәббүсү илә 1930-чу илдә сатирик жанрлары өјрәнән комиссија јарадылды. 1931-чи илин јанвар ајынын 30-да һәм ин комиссијанын ичласында күлүшүн ичтимаи ролу һаггында А. В. Луначарски мә'рузә едәрәк сатиранын, о чүмләдән фелјетонун совет мәтбуатында ролу, әһәмијјәти, кәсәри, имканлары кими бир сыра суаллара ајдын чаваб верди.

Сатирик жанрларын өјрәнилмә даирәси даһа да кенишләнди, мәтбуат сәһифәләриндә фелјетонла јанашы памфлет вә пародијаја даир дә мәгаләләр көрүнмәјә башлады. Лакин отузунчу илләр ин сонларына доғру бу мараг нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә зәифләди, сатирик жанрлар, хүсусән фелјетон мәркәзи гәзетләрин, һабелә Азәрбајчан совет мәтбуатынын сәһифәләриндә әввәлки мөвгәјини тәдричән итирди. Белә бир заманда — 1940-чы илин әввәлләриндә «Әдәбијјат гәзети»ндә сатира сәһифәси көрүндү. Редаксија сәһифәни мејдана чыхаран сәбәбләри, гаршысында дуран мөгсәди ајдынлашдыраг јазырды: «Бу күн гәзетимизин сәһифәсиндә дәрч етдијимиз сатирик һекәјә вә фелјетонлар (бүтүн нөгсанларына бахмајараг) әдәбијјатда сатиранын чанланмасы уғрунда атылан илк аддым сајылмалыдыр. Бу аддымлары гүввәтләндирмәк совет јазычыларынын тәхирәсалынмаз бир вәзифәсидир». Сәһифәни јараданлар белә күман едирдиләр ки, са-

тиранын сөнүклөшмөсүнө тә'сир көстөрөн бир сәбәб дә сатира журналынын олмамасыдыр. Јени сатира журналы јаратмаг нечә илләрди онлары дүшүндүрүрдү. Һәтта, 1934-чү илдә «Күлөкән» адлы журнал јаратмаға тәшәббүс едилмишди, лакин онун нәшри баш тутмамышды. Күнүн мүһүм проблемләрини галдыра биләчәк кәнч истәдадлы сатирикләри бир јерә топлајыб онларын јарадычылығыны истигамәтләндирмәкдән өтрү мүәјјән һазырлыг дөврү тәләб олунарду. «Әдәбијјат гәзетиндә» сатира сәһифәсини мејдана чыхаран дикәр мүһүм сәбәби редаксия мәһз белә изаи едирди.

Сатиранын инкишафы үчүн шүбһәсиз ки, бу, әлверишли әдәби мүнит иди. Илк вахтлар, көркәмли сатирикләрлә јанашы, јени кәнч гүввәләр дә һәмин сәһифәдә һәвәслә иштирак етмәјә башладылар. Лакин сатиранын инкишафында мүһүм хидмәтинә үмид едилән әсас гүввәләр сәһифәдән узаглашдылар. Бундан сонра иш чәтинләшди вә јени сатира журналы јаратмагдан өтрү тәләб олуна һазырлыг дөврү гејримүәјјән шәкил алды. Јарапыш вәзијјәтин әсас сәбәби зәнкин классик ирсдән нечә вә нә шәкилдә истифадә мәсәләсинин әввәлчәдән дүзкүн вә ајдын мүәјјәнләшдирилмәмәси иди. Јени шәраитдә сатираны чанландырмаг проблеми мејдана чыханда сәһифәни јараданлар «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбини давам етдирмәк фикриндә идиләр, лакин ондан истифадә мәсәләсиндә алашылмазлыг мејдана чыхды. Бә'зиләри «Молла Нәсрәддин» әдәби ирси дедикдә, ингилаба гәдәрки дөврү нәзәрдә тутуб онун көһнәлдијини иддиа едәрәк јазычылардан јени форма, јени мәзмун, һәмин ирсдән тамамилә фәргләнән сатирик әсәрләр тәләб етмәјә башладылар. Лакин бунун өзү алашылмаз тәләб иди. Чүнки истәр «Молла Нәсрәддин» журналынын ингилабдан сонракы нөмрәләри, истәрсә дә молланәсрәддинчиләрин дикәр Азәрбајчан совет мәтбуаты сәһифәләриндәки јарадычылығы бу әдәби ирсин артыг јени мәзмун кәсб етдијини көстәрирди. «Молла Нәсрәддин» мәктәбинин бүтүн күчү халг јарадычылығы илә мөһкәм бағлылығында иди. Һәмин ирсдән имтина етмәк халг јарадычылығынын зәнкин хәзинәсиндән, онун мүдриклијиндән, һазырчаваблыгындан, милли колоритдән узаглашмаг демәк иди. «Молла Нәсрәддин» әдәби ирсиндән јарадычылыгла бәһрәләnmәдән сатираны чанландырмаг олмазды. Әлбәттә, сөһбәт һеч дә һәмин ирсин садәчә тәглидиндән дејил, онун давам вә инкишафындан кедир. Бу һәгигәти «Әдәбијјат гәзети»нин әтрафына топлашанлар сонадәк мүдафиә едә билмәдиләр. Мүхтәлиф формалардан, жанр рәнкарәнклијиндән истифадә едилмәдијинә көрә сатира сәһифәсиндә јекнәсәклик һисс олунарду. Тәдричән, хүсусән 40-чы илләрин икинчи

жарысындан сонра, сәһифәнин фәалијјәти зәифләјиб сөнүкләшди. Әксәр сәнәткарларын сатирадан узаглашмасы кәсқин сурәтдә нәзәрә чарпырды. Белә бир прәсәс јалныз «Әдәбијјат гәзәти»нин сатира сәһифәсиндә дејил, үмумијјәтлә, диқәр мәтбуат органларында, һәбелә бәдиә әдәбијјат саһәсиндә дә, драматургларын јарадычылығында да өзүнү кәстәрирди. Бу исә тәсадүфи дејилди.

«Звезда» вә «Ленинград» журналлары һагғында УИК (6) П МК-нын 1946-чы ил 14 август тарихли бәднам гәрарындан* сонра сатирикләр һагғыз һүчума мәруз галдылар. Истәдәдлы совет јазычыларыны әсассыз олараг кобуд сурәтдә тәнгид едән һәмнин гәрарын тәсири бүтүн өлкәдә олдуғу кими; республикамызда да әдәби тәнгидин үмуми истигамәтиндә, Јазычылар Иттифагынын, Театр Чәмијјәтинин јығынчагларындакы мәрузә вә чыхышларда, рәсми гәрарларын мүддәаларында, мәтбуатда дәрч едилән мөгәләләрин мәзмунунда сон дәрәжә габарыг көрүнүрдү. Вахтилә әдәби тәнгид тәрәфиндән јүксәк гижмәтләндирилән әсәрләр артыг «совет һәјәтына бөһтан олан, мәфкурәчә нөгсанлы әсәрләр» кими гәләмә верилрди. һәмнин гәрардакы мүддәаларын республикамызын бир сыра көркәмли сәнәткарларынын јарадычылығына сүн'н шәкилдә тәтбиги тәсирини бағышлајан—«һәјәти биртәрәfli вә сәһн кәстәрән», «совет адамларынын кениш вә зәнқин мә'нәви аләмнин ачыб кәстәрмәк әвәзиндә онлары карикатураја чевирән», «совет адамыны көлкәли бир шәкилдә, гаранлыг бојаларла тәсвир едән», «мәзмунча јабанчы, чүрүк мејханә, гәзәл вә нәғмәләр јазан шаирләр принципал тәнгид атәшинә тутулмамышлар» вә санр кими чүмләләр тәнгиди материалларын маһијјәтини тәшқил едирди. Бүтүн бунлар сатирик публицистиканын гәзет сәһифәләриндән итмәсинә, јазычы вә драматургларын сатирадан узаглашмасына сәбәб олду.

Лақин сатира јарадычылығын сон дәрәжә күчлү тәсир гүввәсинә малик нөвү олдуғундан онун јохлуғу өзүнү тез бир заманда кәсқин шәкилдә бүрузә верди. Артыг 1952-чи илин апрелиндә «Правда» гәзәти јаранмыш гејри-ади вәзијјәтин тәһлилини вә ајдын гижмәтини верәрәк јазырды: бә'зи сәнәткарлар белә һесаб едирләр ки, һәјәтымыздакы пис, мәнфи чәһәтләри тәнгид етмәк куја онлара гадаған едилмишдир. Бә'зи тәнгидчиләр исә тәләб едирләр ки, бәдиә әсәрләрдә

* Сов. ИКП МК Сијәси бүрәсуну 1988-чи ил 20 октябр тарихли ичласы «Звезда» вә «Ленинград» журналлары һагғында УИК (6) П МК-нын гәрарынын сәһв гәрар кими дәғв етмишдир.

жалныз идеал, мүсбәт типләр көстәрилсәйи. Язычы, драматург һәјәтдә олан мәнфи чәһәтләри көстәрдикдә тәнғидчиләр дәрһал онун әсәрини писләмәјә чалышырлар. Мәсәләјә бу чүр јанашмағ дүзкүн дејилдир, горхағлығ көстәрмәк, һәғигәтә көз јуммағ демәкдир. Һәјәтә там мәнәсы илә бәләд олан вә әтрафда баш верән бүтүн һадисәләри чидди мүшәһидә едән сәнәткар буну көрмәјә билмәз ки, коммунизм гуручулары ирәлиләјәркән мүхтәлиф манеә вә чәтинликләрә, тоғгушмалара, чидди һәјәти зиддијәтләрә раст кәдирләр. Јенилијин көһнәликлә мүбаризәси чох мүхтәлиф һәјәти зиддијәтләр доғурур. Биздә һәр шејин чох көзәл олдуғуну сөјләмәк олмаз. Һәјәтимызда мәнфи һаллар вардыр, арамызда мәнфи типләр, ичәримиздә гәлп адамлар аз дејилдир. Нөгсән вә чәтинликләри көстәрмәкдән горхмамалыјығ, бизә Гогол вә Шедринләр лазымдыр. Чәсарәтли тәнғидә чағыран «Правда» гәзети гејд едирди: «Язычы бүрократизм, әталәт, јалтағлығ, ловғалығ, тәкәббүр вә өјүнмәк һалларыны, тапшырылан ишә вичдансыз мүнәсибәт бәсләмәк, социалист мүлқијәтинә гаршы етинасызлығ көстәрмәк һалларыны ифша едиб амансыз бир сурәтдә гамчыламалы, совет чәмијјәтинин ирәлиләмәсинә мане олан бүтүн бајағылығ вә керилији рүсвај етмәлидир».

«Правда» гәзетинин чыхышындан сонра сатираја доғру јенидән чидди дөнүш јаранды. Мәркәзи гәзетләрдә, республика мәтбуатынын сәһифәләриндә кәсәрли тәнғидә, сатираја чағыран мәғаләләр көрүндү. Онларын һамысыны үмуми бир фикир бирләшдиғирди: тәнғид јенилик уғрунда мүбаризә силаһыдыр, лакин о, јенилијин јаранмасына көмәк етдији, ирәлијә доғру һәрәкатымыза әнкәл олан бүтүн манеәләрә гаршы дөјүшкән һүчума кечдији заман белә бир силаһ олур. Тәнғид јенилији тәсдиг етмәк мәғсәдини дашыјыр, гәләбәјә мөһкәм инамдан доғур. Көлкәли тәрәфләри, мәнфи һадисәләри, керидә галмыш тәнбәл, сахтакар адамлары ашкара чыхарыб тәнғид етмәкдән чәкиңмәк јалныз јенилијин мөһкәмләмәсинә мане ола биләр.

1952-чи ил ијулун 15-дә «Кирпи» сатира журналынын илк нөмрәси нәшр едилди. «Молла Нәсрәддинлә Кирпинин көрүшү» сәрләвһәли редаксия мәғаләсиндә журнал өз мәрәмыны белә ајдынлашдырырды: Јазмаға сөзүмүз чохдур, күлмәјә, дөјәчләмәјә, ифша етмәјә о гәдәр адам вар ки... Сәнин зәмәнәдәки адамлар артығ јохдурса да, төр-төкүнтүләри илишиб галыб. Аталар дејиб: «Мешә чағгалсыз олмаз». Бир дә көрүрсән ки, һараданса бир чағгал кәлди чыхды бир идарәнин башына. Һөкүмәт вә партија она иш тапшырыр, халғ ондан инсаф вә вичданла чалышмағы көзләјир. Чағгал исә јаваш-

жаваш халгы да, партијаны да унудуб гоһум-гардашыны, дост-ашнасыны жығыр башына вэ башлајыр дөвлэт малыны дағытмаға, адамлары инчитмәјэ вэ ја рүшвэт алмаға. Белэ бир чаггал дөнүб зәһәрли бир илан олур... Мәкәр мәним тиканларым белэ иланлар үчүн дејил? Мән онлары әлдән тачыра биләрәм? Мән белэ фикирдәјәм ки, везифәсинә јахшы бахмајан назир дә, дөвлэт планынә јеринә јетирмәјиб көздән пәрдә асан мүдир дә, адамлары сүрүндүрмәјэ салан бүрократ да, фабрик-заводда пис мал бурахан да, јахуд тарлада алаг отларыны тәмизләмәјән бригадир дә, дөвлэт малына, халг малына әјри көзлә бахан оғру да, һәр чүр даш-башчы да, нахошлара пис бахан һәким дә «Қирпи»нин тиканларыны дадмалыдыр. Бу журналын бир хејри дә о олачаг ки, әдәбиј-јатымызда сатира вэ јумор инкишаф едәчәк, јени сатирик шаирләримиз, фелјетончуларымыз, карикатурачыларымыз јетишчәкдир.

«Қирпи» журналынын нәшри бәдии јарадычылыгда, журналистикада сатиранын чанланмасына тәкан верди. Јени сатирик гүввәләр јетишиди, нөгсанларын күлүшлә гамчыланмасы үчүн фелјетон, новелла, һекајә, назирә вэ с. жанрларла јанашы елан, тапмача, телеграм, билдириш, почта гутусу вэ с. кими мүхтәлиф формалардан истифадә едилди. Сатирик жанрлар јалныз «Қирпи» журналында дејил, республика гәзетләринин сәһифәләриндә дә вахташыры көрүндү.

Лакин 70-чи илләрин сонларына доғру — республикамыз «зәфәрлә» вэ «ири аддымларла» ирәлиләдији дөврлә—сатира дурғунлуг батаглыгында итиб көрүнмәз олду. Сатирикин һагг сәси һаггсызлыгын, әдаләтсизлијин, тајфабазлыгын мән-кәнәсиндә боғулду...

Илләр өтдү, чәмијјәтин һәјатында ингилаби дәјишмә просеси башланды, мәтбуатда јени истигамәт көрүндү. Күтләви информасија васитәләри совет чәмијјәтинин демократикләшдирилмәси, ашкарлыгын кенишләндирилмәси, ичтимаи тәшәббүскарлыгын инкишафы уғрунда мүбаризәјә гошулды. Бунула белә, онун һәлл едилмәли проблемләри, зәиф чәһәтләри аз дејилди. Хүсусән гәзет сәһифәләриндә сатиранын сөнүклү-јү, кәсәрли сатирик публисистиканын јохлуғу өз һәллини көзләјән чидди мәсәләләрдән бири олараг галырды.

Сатиранын јени инкишаф мәрһәләсинә јүксәлмәси шүбһәсиз ки, чәмијјәт һәјатында илк нөвбәдә, демократик нормаларын кенишләндирилиб даһа да мөһкәмләндирилмәси, јүксәк пешә һазырлығына малик исте'дадли гүввәләрин јетишмәси кими амилләрлә билаваситә бағлыдыр.

Журналист-тələбэлэрин пешə һазырлығынын даһа да тək-милдешдирилмәси публицистика нәзəријјəсинин дәриндән ишләнмәсиндән, онун əһатə етдији проблемлэрин тələбэлəрə өјрəдилмәсинин үмуми сәвијјəсинин јүксəдилмәсиндән, нәзəri мүддəаларын билаваситə јарадычылыг тəчрүбəsi илə еык əлағәландирилмәсиндән хејли дәрəчədə асылдыр. Һал-буки, мətбуат сəһифэлэриндə кениш истифадə едилән бир сыра сатирик жанрларын кифајət гэдэр өјрəнилмәмəsi, онларын хүсусијјəтини мугајисəли тэрздə шэрһ едән дәрслијин олмамасы «Гəзет сатирасынын хүсусијјəти» кими ихтисас курсунун сэмэрəли тəдрисини четинлешдиридди. Бу китаб һəмин курсун програмыны əһатə едән илк оријинал дərсликдир.

Азэрбајҗан совет мətбуатынын зəйкин тəчрүбəсинин үмумилешдирилмәси вə тəһлили эсасында јазылмыш бу дərслик журналист-тələбэлэр үчүн нәзəрдə тутулдуғундан, эсас диггəт сатирик публицистикаја вə гəзет сəһифэлэриндə нисбətән даһа чох дэрч едилән сатирик жанрлара верилир. Буна кэрəдə, сатиранын мүхтəлиф јарадычылыг сəһлэри илə (бəдии эдəбијјат, тəсвири сənət, фолклор вə с.) бағлы проблем вə жанрларынын һамысыны һеч дə əһатə етмək иддиасында олмајан мүəллиф, «Гəзет сатирасынын хүсусијјəти» програмында нәзəрдə тутулмуш мөвзулары шэрһ етмəјə чалышыр.

Публицистикашүнаслыгда индијэдək мүбəһисəли олан бир сыра мəsəlэлэри ајдынлашдыраркən, дərсликдə полемикаја да мүəјјән јер верилир. Чүнки шэрһ олунан мөвзу илə бағлы бəзи консепсијалара тəһлили мүнəсибət тələбəнин мəлуматыны кенишлэндирмəклə јанашы, онун елми тəфəккүрүнү фəаллашдырыб инкишаф етдирмəјə, јени ахтарышлара, нәзəri мəsəlэлэрин практики һəллинə мараг ојатмаға, истəдэдлы кəнчлэри бу сəһəјə истигамэтлэндирмəјə кəмək едə билэр.

Мөвзуларын тələбэлэр тэрəфиндән даһа јахшы мənимсəнилмəsi үчүн һэр фəслин сонунда тəкрар үчүн суаллар вə төвсијə едилән эдəбијјатын сијаһысы верилир.

І ФӘСИЛ

САТИРИК ПУБЛИЦИСТИКА ҲАГЫНДА

Сатира нәдир: нөв, жанр, јохса керчәклији әксетдирмәнин хүсуси принципи? Бәзиләри сатираны нөв кими мүәјјәнләшдирир, диқәрләри она керчәклији әксетдирмәнин үсулу, нәзәријјәчиләрин бир гисми исә һәм бәдии принцип, һәм дә нөв кими бахырлар.

Ону мүстәгил әдәби нөв һесап етмәк истәмәјәнләр буна истинад едирләр ки, сатира диқәр—лирик, епик вә драматик нөвләрә дә мүдахилә едир. И. Евентовун мулаһизәсинә кәрә сатира әдәбијјатда кениш истифадә едилән, лирик, епик вә драматик нөвүн гурулуш элементләринин деформасијасы нәтичәсиндә сәјчә чохлу жанр рәнкарәнклијинә малик олан хүсуси бәдии принципдир. Лирикадан—һәчв, лирик фелјетон, лирик-ифшаедичи ше'р, епосдан—тәмсил, памфлет, јумористик һекајә, ләтифә, сатирик повест вә сатирик роман; драмдан—фарс, водевил, сатирик комедија чыхмышдыр. Керчәклији әксетдирмәнин бу принципи комиклијин хүсуси естетик тәбиәтинә әсасланыр вә реал аләмин бәдии тәчәссүмүнүн спесифик хүсусијјәти кими мејдана чыхыр¹. «Рус совет әдәбијјатында сатирик жанрлар» китабында Л. Ф. Јершов һәмин нөгтеји-нәзәрлә разылашмајараг кәстәрир ки, бу тәснифат сатирик жанрларын кенезиси илә ујғун кәлсәјди, тамамилә ганеедичи оларды. Лакин һәчв әдәбијјатын јалныз лирик дејил, һәмчинин епик жанрыдыр. Ејнијлә һәмин сөзләри һеч дә драматик нөвдән «чыхмајан» комедија һаггында да демәк олар. Һәгигәтдә исә тамамилә әксинә олуб: јунан драмы мејдана чыхмаздан хејли әввәл комик труппалар Аттика вә Беотијаны долашараг сатирик комедијалар ојнајырдылар. Јалныз јүз әлли-ики јүз ил кечәндән сонра классик јунан фақиәси мејдана чыхды ки, сонралар Аристотелә онун естетик системинин мүһүм компонентләриндән биринин јаранмасы

¹ Евентов И. Остроумие схватывает противоречие (о некоторых вопросах теории сатиры). Журн. «Вопросы литературы», 1973, № 6, с. 123.

үчүн эсас вермиш олду. Һәмчинин, И. Евентовун ирәли сүрдүҗү тәснифатда «сырф» сатирик жанрлара јер ајрылмамасы да еһтијатлы олмага вадар едир. Мәсәлән, И. Евентов пародијаја һарада јер ајырыр? Лирик, јохса епик жанрларын сырасында? Ахы, совет һәмчвиңнин иңкишаф тәчрүбәси, онун тәмсил кими епик жанрларла (И. Евентовун тәснифатына көрә). һәмчинин пародија илә гаршылыгы алагәси көстәрир ки, епик-нәгли башлангыч она гәтијјән јад дејилдир. Әкәр «Остроумие схватывает противоречие...» мөгәләсинин мүәллифи сатиранын бүтүн дикәр әдәби нөвләри әһәтә етмәсинә эсасланыб она нөв кими бахмагдан имтина едирсә, тәхминән һәммин сөзләри лирик, драматик вә епик әсәрләр һаггында да демәк олар. Чүнки ијирминчи әсрдә эпосун лирикләшмәсиндән јахуд, лирик вә ја драматик эпосдан ким јазмајыб? Јазыблар, чүнки һәммин просес бизим көзүмүзүн габағында баш вериб вә баш вермәкдәдир¹.

Бу мүләһизәнин мәһз Л. Ф. Јершов тәрәфиндән ирәли сүрүлмәси чидди мараг доғурур. Чүнки о, Латвија ССР ЕА-нын «Хәбәрләр» мәчмуәсиндә вахтилә дәрч етдирдији «Совет сатира нәзәријјәсинин бәзи мәсәләләри» мөгәләсиндә сатираны әдәби-бәди и үсул һесаб едәрәк јазырды ки, бәзи жанрлар јалныз сатираја мәхсусдур (тәмсил, һәмч, памфлет). Буна көрә дә, бәзән «жанр» аңлајышы «сатира» мәфһуму илә гарышыр. Лакин жанрла сатирик тәсвир үсулунун белә ујғунлуғу јалныз мәһдуд мигдарда бәди әсәрләрә аиддир. Сатираны, бу сөзүн кениш мәнасында, жанрла ејниләшдирмәк онун спесифик хүсусијјәтини ачмаға мане олур: «Сатира керчәклији реалист јарадычылыг методу чәрчивәсиндә әкс етдирмәјин хүсуси үсулу кими демәк олар ки, бүтүн жанрлара хасдыр».² Сатира саһәсиндәки ахтарышларын давамы, онун нәзәри мәсәләләринин даһа дәриндән арашдырылмасы көрүндүҗү кими, артыг ијирми илдән сонра Л. Ф. Јершову тамам башга нәтичәјә кәтириб чыхарыр. Әкәр әллинчи илләрдә сатираја керчәклији әксетдирмәнин үсулу кими бахырдыса, артыг јетмишинчи илләрдә ону әдәби нөв һесаб едәрәк јазырды: «Әдәбијјатын хүсуси голу кими сатиранын өзүнүн бәди и структурасы вә мүрәккәб дахили дифференсасијјасы мөвчуддур».³

¹ Ершов Л. Ф. Сатирические жанры русской советской литературы.—Л.: «Наука», 1977, с. 5—6.

² Ершов Л. Ф. Некоторые вопросы теории светской сатиры. «Известия» АН Латв. ССР, 1955, № 12, с. 24.

³ Ершов Л. Ф. Сатирические жанры русской литературы, с. 18.

Көркөмли совет алими, Ж. Борјев бүтүн жанрларда сатирик эсэр-жазмагынын мүмкүнлүгүнү нээп алып ону нөв кими гәбул етмәк истәмәјәнләрә гаршы чыхараг жазыр: белә гаршылыгыла элагәдә һеч бир мүстәсналыг вә гејри-адилик јохдур. Мәкәр мүасир әдәбијјатын драм, епос, лирика кими ән'әнәви нөв категоријалары һазырда јалһыз сырф һалдамы растымыза кәлир, вә онлар мәкәр бир-биринә сүзүлүб кечмири? Мәсәлән, Мајаковскинин лирикасы епик башлангыча малик олур. «Өзү»ндән данышаркән шаир гејри-ихтијари, «заман вә өзү һаггында» сөһбәтә кечир, јалһыз өз «мәни»ни дејил, һәмчинин сәнәткарын шәхсијјәтини формалашдырып ону һәм тамамлајан, һәм мәзмунуна гојулан өз әсрини ачыр. Јахуд, Брехтин епик драмларыны хатырлајаг. Әкәр епик башлангычын лирикаја вә драма сүзүлмәси онларын нөв мәнсубијјәтини инкар етмәјә апармырса, ајдын мәсәләдир ки, сатирик элементларын мүхтәлиф жанрларда тәһәүрү сатиранын әдәбијјатын мүстәгил нөвү олмасынын инкары үчүн дәлил ола билмәз. Лирика, епос, драм, сатира бир-биринә сүзүлүб кечир, лакин бу, әдәбијјатын нөв бөлкүсүнү поза билмәз¹. Бу чәһәттән Л. А. Плоткин «Рус сатирасынын инкишаф јолу» әсәриндә Ж. Борјевин мүлаһизәсинә јахынлашыр: «Роман, повест, һекајә, пјес — бу жанрларын һәр һансы бири сатирик мәгсәд үчүн истифадә едилә биләр. Лакин елә жанрлар вар ки, јалһыз сатираја мәхсусдур. һекајә, јахуд ше'р сатирик вә гејри-сатирик ола биләр, лакин тәмсил, һәчв, пародија, памфлет, фелјетон јалһыз сатирик эсәр кими мөвчуддур». Мүстәгил сатирик жанрларын мөвчудлуғуну етираф етмәклә, әслиндә Л. А. Плоткин сатираны нөв кими гәбул едирди. Әлли-јетмишинчи илләрдә мејдана чыхан бир сыра әсәрләр сатиранын әдәби нөв кими мүәјјәнләшдирилмәсинин нәзәри фикрә мөһкәм дахил олдуғуну сөјләмәјә әсас верир. Ж. Ельберг «Сатиранын нәзәри мәсәләри» китабында көстәрирди ки, сатираја һәм хүсуи бәдии принцип, һәм дә әдәби нөв кими бахмалыјыг: «Сатира бәдии принцип кими јалһыз сатирик образа, мотивә вә элементә малик гејри-сатирик әсәрләрдә чыхыш едир. Әкәр мүәјјәнәдичи пафосуна көрә сатирик олан әсәрләри нәзәрдә тутсаг, бурада «сатира һәм бәдии принцип, һәм дә нөв кими чыхыш едир» демәјә бизим һаггымыз вардыр»². Јахуд, көркөмли әдәбијјатшүнас Л. Тимофејев «Һәјатын мәнфи һадисәләрини мүбалиғәли тәрздә шишир-

¹ Борев Ю. Комическое... — М.: «Искусство», 1970, с. 116.

² Эльсберг Я. Вопросы теории сатиры.—М.: «Советский писатель», 1957, с. 33—34.

дэрэк ону мэхсэрэжэ гојан, онларын јарарсызлыгыны, јемнин көһнө үзэриндэ гэлэбэсини көстөрөн сатира керчэкклијини бэдиин тэсвири кими эдэби просесдэ хүсуси јер тутур» мұлаһизэсини прэли сүрүб көстөрирдик ки, сатира лирикада да, эпосда да, драма да ола билэр. Лакин бунула јанашы «сатира мұбалыгэ вэ шиширтмэјэ эсасланап, өзүнэмэхсус типикләшдирмэ үсулу илэ сачијјэләнән эдэби нөв кими мөвчудур». Ики көркәмли эдэбијјатшүнасын—Ј. Елсберг вэ Л. Тимофејевин сатираны эдэби нөв кими гәбул етмәси тәсадуфи дејилди, эдэби нөв вэ жанрлар системиндэ сатиранын јеринин диггәтлө арандырылмасына эсасланап чидди елми тәдгигатын мәнтиги нәтичәсчиди. Нәр ики нәзәријјачи белә нәтичәјэ кәлирдик ки, сатира јалныз эдэби нөв бөлкүсү эсаасынын дәјишдирилмәси шәрти илэ эдэби нөвләр системинә дахил едилмәлидир, чүнки о, башга чүр һеч бир тәснифат чәрчивәсинә јерләшмир.

Әкәр сатира нөв кими гәбул едиләрсә, эдэби нөв бөлкүсүнүн «нәзәри эсаасы нечә олмалыдыр?, бөлкү үчүн нә кими үмуми мејар тапылмалыдыр?». Илк нөвбәдә, һәмин суаллара чаваб тапмаға чәһд едән Ј. Борјевин мұлаһизәсинә көрә инчәсәнәтин керчэкклијә мұхтәлиф тии естетик мұнасибәти эдэби нөв бөлкүсүнүн үмуми нәзәри эсаасы ола биләр: «Эдэби нөвләр естетик мұнасибәтләрин елэ чалары илэ мұәјјәнләшир ки, онун эсаасында јазычы керчэкклији әкә етдирир, башга сөзлө керчәклији һәмин тии естетик мұнасибәт тәдричән мұәјјән бәдиин структура (формаја) дүшүр. Эдэби нөвләр һәр шәјдән әввәл, естетик мұнасибәтин тини вэ икинчиси, бәдиин структурла мұәјјәнләшир»¹. Тәснифата бу мејарла јанашан Ј. Борјев сатираны эдэби нөв кими мұәјјәнләшидирәрәк, онун бир сыра нәзәри мәсәләләрини дүзкүн истигамәтдә һәлл етмәјэ мұвәффәг олур.

Сатира тәдгигатчыларындан бири кими танынан Д. Николајев онун предметинин өзүнэмэхсуслуғуну мұәјјәнләшидирәрәкән «мәнфилик сатиранын предметидир» мұлаһизәсини прэли сүрүр. «Пислији јүксәклик мөвгејиндән ифша етмәји» сатиранын апарычы принципи сајыр, хүсуси эдэби нөв кими онун маһијјәтини мәһз бунда көрүрдү. Д. Николајев јазырды ки, сатира өз инкишафында мұәјјән формалашма просеси кечәрәк өзүнүн типикләшдирмә үсулуну, һәмин типикләшдирмәнин өз васитәләрини јаратмышдыр. Сатира сајча чоһлу, ән мұхтәлиф жанрлары «ишғал едәрәк» елэ дәрәчәдә онларын «шәклини дәјишдириб» ки, нәтичәдә өзүнэмэхсус бәдиин структуру олан мұстәгил жанрлар мејдана чыхмышдыр (сатирик

¹ Борев Ю. Комическое..., с. 119.